

του **Νεόφυτου Χαριλάου**

Η Γαλλική Επανάσταση είναι ίσως το σπουδαιότερο κοινωνικοπολιτικό γεγονός το οποίο συνέβη τους τελευταίους τρεις αιώνες στην Ευρώπη, αν αναλογισθεί κανείς το εύρος και την ποιότητα των επιδράσεων που προκάλεσε στις συνειδήσεις των λαών της Ευρώπης αλλά και ολόκληρου του πολιτισμένου κόσμου. Το 1789, ως ο αφετηριακός χρόνος της Επανάστασης, αποτελεί το ιστορικό ορόσημο της πορείας των ευρωπαϊκών λαών, αφού σηματοδότησε την αρχή βαθιών κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και ιδεολογικών αλλαγών όχι μόνο στη Γαλλία αλλά και σ' ολόκληρη την Ευρώπη. Ας μην ξεχνούμε δε ότι η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε το επαναστατικό πρότυπο πολλών υπόδουλων λαών, μεταξύ των οποίων και του ελληνικού.

Η Γαλλική Επανάσταση ως ιστορικό φαινόμενο δεν είναι βέβαια αποκομμένη από το ευρύτερο χωροχρονικό πλαίσιο. Αντίθετα, εκφράζει και διερμηνεύει τις βαθύτερες ανάγκες και τις απαιτήσεις μιας νέας εποχής που ανέτελε και επιβεβαιώνει τις αλλαγές που είχαν ήδη συντελεστεί στο πνεύμα και την καρδιά των ανθρώπων. Το σύνθημα των Γάλλων επαναστατών «Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφοσύνη» αποτυπώνει το ιδεολογικό αλλά και πρακτικό νόημα όλων όσων διεκδικούσε η ασφυκτιούσα και χειμαζόμενη γαλλική κοινωνία της εποχής.

Ήδη από τον προηγούμενο αιώνα μέσω των επιστημονικών ανακαλύψεων και της στροφής προς τις ανθρωπιστικές αξίες του ελληνορωμαϊκού και χριστιανικού παρελθόντος, τα υγιή και δραστήρια μέλη της γαλλικής και ευρωπαϊκής εν γένει κοινωνίας, επιστήμονες, διανοούμενοι, θρησκευτικοί μεταρρυθμιστές, συνέβαλαν αποφασιστικά στο ξύπνημα των συνειδήσεων και στην πίστη στην ανθρώπινη εξέλιξη. Το διαφωτιστικό κίνημα που διαπερνάει όλο τον 18ο αιώνα δυναμιτίζει τα σαθρά θεμέλια του παλαιού καθεστώτος (πολιτικού, κοινωνικού, θρησκευτικού) και επιβεβαιώνει την ατομική και συλλογική χειραφέτηση ευρέων στρωμάτων του γαλλικού λαού.

Το παλαιό καθεστώς της απολυταρχίας, της φεουδαρχίας και του ασφυκτικού ιδεολογικού ελέγχου, αδυνατώντας να κατανοήσει τις αναδυόμενες νέες ανάγκες της κοινωνίας, στερούσε από τα ευρύτερα στρώματα του λαού τα βασικά και αναφαίρετα δικαιώματά του. Ταυτόχρονα, η διαφθορά, η κακοδιοίκηση, η εκμετάλλευση των ασθενέστερων τάξεων από τις ισχυρότερες, η κοινωνική αδικία, η έλλειψη δικαιοσύνης και εκπαίδευσης για τον λαό, αλλά κυρίως η οικονομική εξαθλίωση στην οποία είχαν περιέλθει ευρύτερα στρώματα του γαλλικού λαού κατέστησαν επιτακτική την λύση μιας επαναστατικής αλλαγής.

Η Γαλλική Επανάσταση ήταν αποτέλεσμα δύο βασικών συντελεστών: α) του Διαφωτισμού και β) των ανικανοποίητων και επιτακτικών αναγκών του γαλλικού λαού. Το τρίπτυχο «Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφοσύνη», συμπυκνώνοντας με ακρίβεια όλο το πρακτικό και

ιδεολογικό περιεχόμενο αλλά και τις ανάγκες της γαλλικής κοινωνίας, δείχνει την ευστοχία και τη διορατικότητα των ηγετών του κινήματος.

Ο **Διαφωτισμός** υπήρξε το βαθύτερο εσωτερικό αίτιο που προετοίμασε τη Γαλλική Επανάσταση, γι' αυτό νομίζω είναι σκόπιμο να εξετάσουμε μερικές από τις ιδέες του, αφού αυτές αποτέλεσαν και τις βασικές αρχές των Γάλλων επαναστατών.

Η φιλοσοφία του Διαφωτισμού εξέφρασε τη χειραφέτηση του ευρωπαϊκού πνεύματος από τα δεσμά της μεσαιωνικής κοσμοθεωρίας και πρόσφερε ένα εναλλακτικό σύνολο γνωστικών και αξιολογικών αρχών που επιβεβαίωνε τη νίκη του σύγχρονου πνεύματος, μετά από μακρούς πνευματικούς και πολιτικούς αγώνες. Ο Διαφωτισμός στηρίχθηκε στην ελπίδα της απαλλαγής της ανθρώπινης σκέψης από την πλάνη, την άγνοια και την προκατάληψη, που τόσο βαθιά σφυρηλάτησε για αιώνες ο ιδεολογικός έλεγχος της Καθολικής Εκκλησίας. Η απόρριψη της αυθεντίας, η αναγνώριση της εμπειρικής βάσης των γνωστικών δυνάμεων της ανθρώπινης νόησης και η οικουμενική πρόσκληση για γνώση είχαν σαφείς πολιτικές συνέπειες. Οι άνθρωποι αναγνωρίζονται ως ανεξάρτητες μονάδες που διαθέτουν εκ φύσεως ίσες γνωστικές ικανότητες και δυνατότητες λογικής κρίσης, που θα μπορούσε να καλλιεργηθεί και να βελτιωθεί με την αγωγή. Κατά συνέπεια, ο καθένας θα μπορούσε θεωρητικά να διεκδικήσει ίσα πολιτικά δικαιώματα και ίσες δυνατότητες κριτικού λόγου.

Χαρακτηριστικά είναι όσα σημειώνει επί του θέματος ο Γάλλος φιλόσοφος και παιδαγωγός **Ζακ Ρουσό**

(1712-1778), απαντώντας στην απορριπτική κριτική όσων προέρχονταν από τον χώρο της Εκκλησίας: «Ο Θεός μας έδωσε τη λογική για να γνωρίζουμε το καλό, τη συνείδηση για να το αγαπούμε και την ελευθερία για να το επιλέξουμε». Έτσι, η χρήση του ορθού λόγου στα πλαίσια της ελευθερίας του ατόμου δεν ήταν σατανικός δάκτυλος, όπως διατεινόταν οι υπέρμαχοι του παλαιού καθεστώτος που σκοπό είχε να ανατρέψει την θεόθεν θρησκευτική αυθεντία, αλλά φυσικό δικαίωμα κάθε ανθρώπου και δώρο Θεού.

Ο Γερμανός φιλόσοφος **Εμμανουήλ Καντ** (1724-1804), το 1784, απαντώντας στο ερώτημα «τι είναι ο Διαφωτισμός», αποτύπωσε με μεγάλη ακρίβεια όλο το περιεχόμενο και την ουσία του αιτήματος για πνευματική ελευθερία: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία είναι υπεύθυνος ο ίδιος». Και συμπληρώνει: «Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται τον νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Φταίει γι' αυτή την ανωριμότητά του ο άνθρωπος όταν η αιτία της έγκειται όχι σε ανεπάρκεια του νου αλλά στην έλλειψη της απόφασης και του θάρρους να μεταχειρισθεί το νου χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! (τόλμα να γνωρίζεις). Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι το δικό σου νου!».

Η σύνδεση από τον Καντ του κινήματος του Διαφωτισμού με την δυνατότητα του ανθρώπου να σκέφτεται ελεύθερα, χωρίς να χειραγωγείται από κάποιον άλλον αποτυπώνει αφενός την κατάσταση της πνευματικής ανελευθερίας, (που μεταφραζόταν και σε πολιτική ανελευθερία) της ευρωπαϊκής κοινωνίας και αφετέρου την ουσιαστική αλλαγή που ήδη είχε συντελεσθεί στον χώρο της ευρωπαϊκής διανοήσης. Το γεγονός ότι διατυπώνεται το πιο πάνω αίτημα σαν μια προτροπή φανερώνει επίσης ότι η πνευματική ωρίμανση των λαών είχε ήδη σε σημαντικό βαθμό συντελεστεί, γι' αυτό και η διεκδίκηση της ελευθερίας σε

εξωτερικό επίπεδο ήταν απλώς θέμα χρόνου.

Αξιοσημείωτος υπήρξε και ο αγώνας των Διαφωτιστών για την υπεράσπιση της ελευθερίας της πίστης, αφού οι θρησκευτικές διώξεις κατά των ανθρώπων που διατύπωναν διαφορετικές ερμηνείες σε θρησκευτικά ζητήματα ήταν σύνηθες φαινόμενο. Κύριος υπέρμαχος της ιδέας της **ανεξιθρησκίας** και της ανοχής των ιδεών των άλλων ανθρώπων υπήρξε ο **Βολταίρος** (1694 - 1778). Παροιμιώδης υπήρξε η φράση του για την ανεκτικότητα: «Δε συμφωνώ ούτε με μια λέξη από όσα λες, αλλά θα υπερασπίζω -και με το τίμημα της ζωής μου ακόμη- το δικαίωμα σου ελεύθερα να λες όσα πρεσβεύεις». Επειδή ο Βολταίρος ήταν δριμύς επικριτής της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και του φανατισμού θεωρήθηκε άθεος. Όμως, αυτός θεωρούσε την πίστη φυσική ανάγκη του ανθρώπου και διατύπωσε την αποφθεγματική φράση: «Αν δεν υπήρχε Θεός θα έπρεπε να τον εφεύρουμε».

Την ανάγκη για απεξάρτηση από τον ασφυκτικό ιδεολογικό έλεγχο της Καθολικής Εκκλησίας αντιμετώπισαν και οι ηγέτες της Γαλλικής Επανάστασης, αφού από τους πρώτους κιόλας νόμους που ψήφισε η Συντακτική Συνέλευση του Παρισιού ήταν ο διαχωρισμός κράτους και Εκκλησίας. Κάποιοι δε τολμηρότεροι, ζήτησαν ακόμη και την κατάργηση της χριστιανικής Εκκλησίας και τη λατρεία του Υπέρτατου Όντος.

Τα αιτήματα ωστόσο που εξέφρασε το κίνημα του Διαφωτισμού ως θεωρητικές θέσεις και διεκδίκησε δυναμικά η Γαλλική Επανάσταση αν και είχαν ως αφετηρία τους την ελευθερία, διευρύνονταν και σε ένα ευρύ φάσμα άλλων διεκδικήσεων. Τα σημαντικότερα ίσως από αυτά ήταν τα αιτήματα για **δικαιοσύνη, ισότητα** και μαζική **εκπαίδευση**, αφού το συντριπτικό ποσοστό των ανθρώπων ήταν στο περιθώριο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής και χωρίς δυνατότητες στοιχειώδους εκπαίδευσης. Η βασιλική απολυταρχία και η κυρίαρχη τάξη των ευγενών και του ανώτερου κλήρου λυμαινόνταν τον πλούτο και την εξουσία, χωρίς καμιά διάθεση να παραχωρήσουν κάποια από τα προνόμιά τους.

Ο Άγγλος στοχαστής **Τζώ ν Λοκ** (1632 - 1704) και ο Γάλλος φιλόσοφος **Μοντεσκιέ** (1689 - 1755), αμφισβήτησαν το πολιτικό οικοδόμημα της απολυταρχίας αλλά και τις πρακτικές των εκφραστών του και έθεσαν τις βάσεις για τις δημοκρατικές κατακτήσεις στη συνέχεια. Σύμφωνα με τον Λοκ οι άνθρωποι έχουν απaráγραπτα φυσικά δικαιώματα, ζωής, ελευθερίας, περιουσίας. Οι κυβερνήσεις οφείλουν να προστατεύουν αυτά τα δικαιώματα, γι' αυτό και συνάπτεται ένα είδος συμφωνίας, ένα

«κοινωνικό συμβόλαιο»

μεταξύ αρχόντων και αρχομένων. Αν μια κυβέρνηση δεν προστατεύει τα δικαιώματα των πολιτών, τότε αυτοί έχουν το δικαίωμα να την αντικαταστήσουν. Έτσι, ο Λοκ έδινε ένα σαφές επιχείρημα για το δικαίωμα αντίστασης και επανάστασης των λαών εναντίον των τυραννικών κυβερνήσεων. Ο Μοντεσκιέ στο έργο του

«Το Πνεύμα των Νόμων»

θέλησε να δείξει ότι οι νόμοι διαμορφώνονται σύμφωνα με τις συνθήκες ζωής και τις ανάγκες των κοινωνιών και υποστήριξε τη διάκριση των εξουσιών, σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική.

Στο χώρο της απονομής της δικαιοσύνης έντονες ήταν οι διαμαρτυρίες από διάφορες

πλευρές (λ.χ. από την Αγγλία, την Ιταλία) για την μεροληψία των δικαστών υπέρ των ισχυρών, για την άθλια κατάσταση των φυλακών και την απάνθρωπη μεταχείριση των κρατουμένων. Ο Ιταλός **Τζεζάρε Μπεκαρία** δημοσίευσε στο Μιλάνο το δοκίμιο «**Περί εγκλημάτων και ποινών**»

και διατύπωσε τις θεμελιακές αρχές για την απονομή της δικαιοσύνης οι οποίες έθεταν σε νέες βάσεις όλο το δικαστικό σύστημα. Σκοπός της ποινής, κατά τον Μπεκαρία, δεν είναι η εκδίκηση αλλά ο σωφρονισμός, άρα σωστό είναι να επιλέγεται όχι η πιο εξοντωτική ποινή αλλά εκείνη που θα έχει το διαρκέστερο αποτέλεσμα στη σκέψη και τη βούληση του δράστη. Η δικαιοσύνη πρέπει να ενεργεί άμεσα και σύντομα γιατί όσο πιο σύντομα έλθει η ποινή τόσο πιο στενός θα είναι ο συνειρμός των δύο (αδικήματος - ποινής) στη σκέψη όλων, ώστε να αποφεύγονται οι αξιόποινες πράξεις. Το αδίκημα αποτρέπεται αποτελεσματικά μάλλον όταν υπάρχει η βεβαιότητα κάποιας ποινής παρά όταν επισείεται η αυστηρότητα μιας αβέβαιης τιμωρίας.

Στο χώρο της **εκπαίδευσης** καθολικό ήταν το αίτημα για την διάχυσή της στις ευρύτερες μάζες του πληθυσμού που παρέμεναν σε συντριπτικό ποσοστό αναλφάβητες. Από την άλλη πλευρά, το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα ήταν αναχρονιστικό και εν πολλοίς αντιπαιδαγωγικό. Από τα διδάγματα των Διαφωτιστών επηρεάστηκε η εκπαίδευση ως θεωρία και πράξη. Στο σημείο αυτό, μεγάλη ήταν η επίδραση των ιδεών του Ρουσό και του γερμανοελβετού παιδαγωγού **Πεσταλότσι (1746-1827)**. Ο πρώτος στο έργο του

«**Αιμίλιος**»

είχε υποστηρίξει ότι τα παιδιά δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται ως μικρογραφία των μεγάλων, αλλά ως ξεχωριστές προσωπικότητες με δική τους ψυχολογία. Επίσης, πίστευε ότι τα παιδιά δεν πρέπει να φορτώνονται με τις συμβατικότητες της ζωής της «πολιτισμένης» κοινωνίας, αλλά να ενθαρρύνονται να εκφράζονται με το δικό τους προσωπικό τόνο και να αποκτούν βιωματικά τις δικές τους προσωπικές εμπειρίες στην επαφή τους με τη φύση και τα πράγματα. Ο Πεσταλότσι, στο ίδιο πνεύμα με τον Ρουσό, υποστήριζε ότι το παιδί πρέπει να διαπαιδαγωγείται σύμφωνα με τη φύση του και τις κλίσεις του και όχι με κριτήριο τις κοινωνικές σκοπιμότητες. Οι ιδέες των δύο παιδαγωγών συνέβαλαν αποφασιστικά στην διαμόρφωση της σύγχρονης παιδαγωγικής επιστήμης και στην αλλαγή της εκπαιδευτικής αντίληψης σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Είναι λοιπόν φανερό πως καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα των Φώτων διατυπώθηκαν προοδευτικές θέσεις και απόψεις οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά στο ξύπνημα των συνειδήσεων και αποτέλεσαν την ιδεολογική βάση γραπτών διακηρύξεων, επαναστατικών μανιφέστων ή συνταγμάτων τις επόμενες δεκαετίες. Στις 4 Αυγούστου 1789 η Συντακτική Συνέλευση που προέκυψε από τον γαλλικό ξεσηκωμό στο Παρίσι ψήφισε την κατάργηση των προνομίων των εκπροσώπων του παλαιού καθεστώτος. Στις 26 του ίδιου μήνα, η Συνέλευση, θέλοντας να γίνουν γνωστές σ' ολόκληρο τον κόσμο οι θεμελιώδεις αρχές που θα στήριζαν το έργο της, εξέδωσε την γνωστή «**Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη**», στην οποία συμπυκνώνονται όλες οι θεωρητικές θέσεις των Διαφωτιστών και τα αιτήματα του γαλλικού λαού. Η «Διακήρυξη» έγινε στη συνέχεια το «ευαγγέλιο» όλων των καταπιεσμένων, αφού αναπτέρωσε τις ελπίδες των υπόδουλων λαών για ελευθερία. Εκδηλη είναι η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού και των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης και στα πρώτα

επαναστατικά συντάγματα των Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης.

Η Γαλλική Επανάσταση θεωρήθηκε από τον ευρωπαϊκό στοχασμό ως η πραγμάτωση των ιδεών του Διαφωτισμού. Ο Χέγκελ την είδε ως τον θρίαμβο της «απόλυτης ανεξαρτησίας», ενώ ο Μαρξ επεσήμανε ότι αυτή αντιπροσώπευε την έκφραση των αιτημάτων του «πρακτικού λόγου». Η Γαλλική Επανάσταση αντιπροσώπευε για τους υποστηρικτές της τον θρίαμβο του λόγου και πρόβαλλε ένα πρότυπο ελευθερίας ικανό να προκαλέσει κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, ενώ για τους εχθρούς της συμβόλιζε την καταστροφή του οικοδομήματος της πολιτισμένης κοινωνίας. «Θυγατέρα», όπως σημειώνει ο Ιστορικός Αλμπέρ Σομπούλ, «του ενθουσιασμού, άλλους ανθρώπους τους φλογίζει με την ανάμνηση των αγώνων για την ελευθερία και ανεξαρτησία και με το όραμα για ισότητα και αδελφοσύνη, και σ' άλλους προκαλεί το μίσος».

Ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση ως ιστορικά φαινόμενα αποτελούν ίσως την χαρακτηριστικότερη περίπτωση αντιστοιχίας θεωρίας και πράξης, όπου η ιδεολογική προπαρασκευή και η ωρίμανση των συνειδήσεων συνοδεύτηκαν από τη δυναμική διεκδίκηση και την κατάκτηση σε κοινωνικό επίπεδο όλων όσα η κοινωνία επιζητούσε. Οι ηγέτες της Επανάστασης, οι ίδιοι πολλές φορές Διαφωτιστές, πολύ πριν ξεσπάσει η Επανάσταση προετοίμασαν με θάρρος και αποφασιστικότητα το έδαφος για την μεγάλη ανατροπή. Οι επαναστατικές ζυμώσεις είχαν ξεκινήσει από πολύ νωρίς. Κατά τον 18ο αιώνα ιδρύονται μυστικές εταιρείες, όπως αυτή των Καρμπονάρων ή πολιτιστικοί σύλλογοι που φαινομενικά δραστηριοποιούνταν για τη διάδοση της παιδείας, αλλά στην πραγματικότητα προετοίμαζαν τα μέλη τους για τις επικείμενες ανατροπές. Στις κλειστές αυτές ομάδες που αποτελούνταν από προοδευτικά πνεύματα όλων των τάξεων, αλλά κυρίως της αστικής, κυφορούνταν οι νέες ιδέες και αργά αλλά σταθερά υπέσκαπταν όλο το ιδεολογικό και πολιτικοκοινωνικό οικοδόμημα του φόβου και των προκαταλήψεων, του δεσποτισμού και της φεουδαρχίας, της κοινωνικής ανισότητας και της οικονομικής εξαθλίωσης. Μάλιστα, διάχυτη ήταν η εντύπωση τότε ότι πίσω από κάθε φιλελεύθερη και επαναστατική κίνηση κρύβονταν οι Καρμπονάροι ή άλλες μυστικές εταιρείες, γι' αυτό, ιδιαίτερα μετά την ήττα του Ναπολέοντα και την παλινόρθωση του βασιλιά στη Γαλλία, η «Ιερή Συμμαχία» των ισχυρών της Ευρώπης έθεσε στο στόχαστρο κάθε μυστική εταιρεία.

Η Γαλλική Επανάσταση έμεινε στην ιστορία όχι τόσο γιατί γκρέμισε το παλαιό πολιτικό καθεστώς στη Γαλλία, όσο γιατί αποσάρθρωσε τις εσωτερικές δομές που στήριζαν αυτό το καθεστώς, δημιουργώντας την ελπίδα σε όλους τους λαούς της Ευρώπης για αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της ατομικής και συλλογικής ζωής. Η Γαλλική Επανάσταση αποτέλεσε το παράδειγμα σε όλη την Ευρώπη ότι οι λαοί μπορούν, αν θέλουν, να αλλάξουν τις τύχες τους και να δημιουργήσουν μια κοινωνία δικαιοσύνης και πραγματικής αδελφοσύνης. Οι αρχές και τα διδάγματα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης αποτέλεσαν τους φωτεινούς φάρους για τους επόμενους δύο αιώνες για κάθε αγωνιζόμενο λαό και παραμένουν μέχρι σήμερα μια από τις μεγαλύτερες πνευματικές παρακαταθήκες της ανθρωπότητας.

Βιβλιογραφία

1. Norman Hampson, Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις

αξίες του, μετάφραση Δήμητρα Γ. Μπεχλικούδη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1994, σελ. 225.

2. Mendelson, Kant, Hamann, Wieland, Riem, Herder, Lessing, Erhard, Sciller, Τι είναι Διαφωτισμός, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Εκδόσεις «Κριτική», Αθήνα 1989, σελ. 19.

3. Αλμπέρ Σομπούλ, Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης.

4. Πασχάλη Κιτρομηλίδη, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996

.....

Σημειώσεις

1. Στη Γαλλία υπήρχαν τρεις τάξεις: ο κλήρος (απλοί ιερείς - επίσκοποι), οι ευγενείς (αριστοκράτες - μεγαλοαστοί), τρίτη τάξη (αστοί, μικροαστοί, λαϊκές τάξεις των πόλεων, αγρότες).

2. Norman Hampson, «Ο Διαφωτισμός. Μια αποτίμηση για τις παραδοχές, τις θέσεις και τις αξίες του», μετάφραση Δήμητρα Γ. Μπεχλικούδη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1994, σελ. 225.

3. Mendelson, Kant, Hamann, Wieland, Riem, Herder, Lessing, Erhard, Sciller, Τι είναι Διαφωτισμός, μετάφραση Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Εκδόσεις «Κριτική», Αθήνα 1989, σελ. 19.

4. Ο Βολταίρος ήταν οπαδός του ντεϊσμού. Οι ντεϊστές (οπαδοί του Deismus) πίστευαν ότι ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και τους φυσικούς νόμους που τον διέπουν, αλλά δεν παρεμβαίνει στη λειτουργία του κόσμου ούτε βέβαια στις υποθέσεις των ανθρώπων. Πίστευαν ακόμη ότι δεν χρειάζονται προσευχές ούτε έχουν σημασία οι τελετές.

5. Η «Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας» και η «Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη» είναι βαθιά επηρεασμένες από τις πολιτικές ιδέες των δύο φιλοσόφων.

6. Στο έργο Οι Αθλιοί του Βικτώρος Ουγκό αποτυπώνεται με μεγάλη ενάργεια η άθλια κατάσταση που επικρατούσε στο χώρο της Δικαιοσύνης και των φυλακών στη Γαλλία.

7. Αλμπέρ Σομπούλ, Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, τόμος 2ος, σ. 369 - 370.

Ημερομηνία καταχώρησης: 25.1.2006